

Naša historiografija i povijesna publicistika o Zagrebu u narodnooslobodilačkoj borbi

NARCISA LENGEL-KRIZMAN

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, Jugoslavija

U našoj poslijeratnoj historiografiji i povijesnoj publicistici ima razmjerno mnogo priloga i prigodnih članaka koji u glavnim crtama, više-manje precizno, utvrđeno i provjereno arhivskim materijalima, prikazuju razvoj i neprekidno djelovanje narodnooslobodilačkog pokreta u Zagrebu od početka okupacije do oslobođenja. Za sve te radove osnovna je karakteristika isticanje činjenice da je NOP u Zagrebu, nesumnjivo, specifičan oblik narodnooslobodilačke borbe u cjelini, ali u isto vrijeme i njen sastavni i nerazdvojni dio.

Najveći dio dosadašnje literature o toj temi ima uglavnom memoarski ili publicistički karakter, a tek je njen manji dio rezultat znanstvenoistraživačkog rada. Po svojoj historiografskoj vrijednosti svi ti radovi nisu jednaki. Neki od njih sadrže niz netočnosti, pretjerane i ničim neargumentirane tvrdnje, vremenske i druge nepodudarnosti, a u nekim je zanemarena povijesna istina zbog literarnih pretenzija autora ili romantičnog i suviše subjektivnog pristupa autora. Ipak — u cjelini — ti prilozi predstavljaju koristan doprinos i služe kao dopunski izvor za one događaje i situacije o kojima nije sačuvan drugi arhivski materijal, naročito ako se njime koriste istraživači s potrebnim stupnjem kritičnosti. Želim pri tom istaknuti i nužnost povezivanja kritičkog znanstvenog rada s konzultacijama i sjećanjima živih sudionika tih zbivanja, čiju vrijednost svaki istraživač mora sam ocijeniti.

Prvi radovi objavljeni su odmah poslije oslobođenja i sadrže najveće nedostatke, što je i razumljivo, s obzirom na tadašnji stupanj historiografskog istraživanja u nas uopće a i rezultate istraživačkog rada na tom području. Neki od njih poslužili su, međutim, kasnije istraživačima kao putokaz u daljnjem istraživanju, pronalaženju i obradi dokumenata i ostalih izvora kojima se utvrđivala povijesna istina.

1.

Godine 1970. objavila sam prikaz dotadašnje literature o Zagrebu u NOB-u¹ u kojem sam se ograničila samo na pregled do tog vremena objavlje-

¹ *Narcisa Lengel-Krizman*, Naša historiografija i povijesna publicistika o Zagrebu u narodnooslobodilačkoj borbi, *Casopis za suvremenu povijest* (ČSP), 1/1970, 135—148.

nih radova o toj problematici, a zapostavila sam obradu niza prigodnih članaka i napisa u raznim našim dnevnim listovima, i to zato što oni zbog svoje namjene, stila, načina i općeg nivoa prikazivanja nikako ne predstavljaju izvor prvog reda. Iznimno sam samo u bilješkama upozorila na neke članke koji — po mojoj ocjeni — predstavljaju nadopunu pri istraživanju pojedinih komponenata NOP-a u Zagrebu. Literaturu o toj temi svrstala sam u nekoliko osnovnih grupa, ne samo radi preglednosti prezentiranog materijala, nego u namjeri da tako ukažem na tadašnji stupanj istraženosti pojedinih oblika partijskog rada i akcija u sklopu NOP-a Zagreba u cjelini. To su: cjeloviti prikazi, Zagreb u danima aprilskog rata 1941, KPH — organizator i rukovodilac NOP-a, SKOJ, AFŽ, Narodna pomoć, Tehnika, Oružane akcije i diverzije, Partizanski odredi u okolici Zagreba, Kanali, Teror, Povratak jugoslavenskih dobrovoljaca iz španjolskog građanskog rata, Zagrebačka okolica i Kronologije.²

U ovom radu ukazujem samo na cjelovite prikaze o povijesti Zagreba u NOB-u. Knjiga koja zavređuje posebnu pažnju, kada je riječ o razvoju NOP-a u toku prve ratne godine, jest knjiga Ivana Šibla, Zagreb tisuću devedeset prve (Zagreb 1967, 470). Šiblova knjiga po svojoj historiografskoj vrijednosti nije ujednačena; najuspjeliji dio predstavljaju one stranice koje govore o NOP-u sa svim njegovim organizacionim oblicima i tzv. sektorima rada koje je obuhvatio. Knjiga — u cjelini — pisana je publicistički pa, iako sadrži najneophodniji naučni aparat, nema karakter znanstvenog rada, ali je godinama bila jedina u nizu svih objavljenih priloga o NOP-u u Zagrebu, a i danas je nezaobilazan izvor, u kojem je autor uspio da na jednom mjestu sintetizira mnoštvo podataka o toj temi, dakako ograničavajući se samo na prvu godinu rata i okupacije.

Koristan prilog proučavanju uloge Zagreba u toku rata daje Lutvo Ahmetović u brošuri: Zagreb u ustanku i revoluciji (Zagreb 1966, 39) u kojoj je prikazao — na osnovi dotadašnje literature i djelomičnog korištenja arhivskog materijala — razvoj NOP-a u gradu za vrijeme okupacije, s posebnim osvrtom na organizaciono stanje partijske i drugih antifašističkih organizacija, njihovo djelovanje na raznim zadacima koji su proizlazili iz potrebe ilegalnog rada, kao i razvoj NOP-a i NOB-a u neposrednoj gradskoj okolici. Vrijednost toga rada je u prvom redu u mnogim brojčanim podacima ne samo za organizacije NOP-a u gradu za sve četiri ratne godine, nego i u podacima o jedinicama koje su osnovane i borile se u njegovoj okolici.

Prigodna foto-monografija objavljena pod naslovom: Slobodni Zagreb (Zagreb 1965, 253) sadrži uz slikovni materijal (73—209) i veći uvodni, tekstualni dio koji prikazuje razvoj oslobodilačkog pokreta u toku okupacije (7—58), kao i privredni i društveni razvoj poslije oslobođenja (59—68). Autori dijela koji govori o razvoju NOP-a su I. Šibl i Stjepan Blažeković, i to prvi za razdoblje god. 1941. i djelomično za god. 1942, a drugi od god. 1942. do oslobođenja. Podaci, prikaz događaja i situacija za god. 1941 — razvrstani u 15 poglavlja — dijelovi su Šiblove knjige: Za-

² Osim spomenute vidi i nadopunjeno izdanje: N. Lengel-Krizman — Marija Sentić, *Revolucionarni Zagreb 1918—1945, Zagreb 1979*, 138.

greb tisuću devetsto četrdeset prve. Razdoblje 1942—1945. najslabije je obrađeno: samo djelomično o teroru, partijskoj organizaciji, nešto više o oružanim akcijama, dok o SKOJ-u, AFŽ-u, NOO-ima, partijskim tehnikama itd. nema uopće nikakvih podataka od kraja god. 1941, kao da te organizacije u Zagrebu nisu postojale i djelovale i kao da je rad na svim drugim sektorima u okviru NOP-a zamro ili sasvim prestao. Taj ozbiljni propust znatno umanjuje vrijednost toga uvoda koji je po svom naslovu: 1941—1945, nužno morao obuhvatiti NOP za cijelo vrijeme rata, a ne samo neke njegove oblike.

Pregled organizacionog stanja KP u Zagrebu 1941—1945. godine, osobne sastave Mjesnog komiteta KPH Zagreba, sastave rajonskih komiteta za to razdoblje, i niz podataka o drugim vanpartijskim organizacijama i raznim oblicima djelovanja partijske organizacije Zagreba daje prilog trojice autora: Josipa Vidmara, Tome Čubelića i Dušana Koraća, »Uz izložbu 'Borbeni put KPJ u Zagrebu 1919—1959'«, u Muzeju grada Zagreba (Iz starog i novog Zagreba, II, Zagreb 1960, 319—344). Podaci o tome radu rekonstruirani su na osnovi sjećanja i djelomičnog korištenja arhivskog materijala, ali oni nisu uvijek točni ni dovoljno precizni jer se autori nisu koristili svim sačuvanim dokumentima a ni dotad objavljenom literaturom. Ipak, taj je rad vrijedan po tome što je u njemu prvi put skiciran opći pregled razvoja partijske i drugih antifašističkih organizacija i prikazane osnovne karakteristike razvoja ilegalnog pokreta u Zagrebu.

Daljnji su pokušaji osvjetljavanja uloge Zagreba u vrijeme rata materijali znanstvenog skupa (održan 29. i 30. lipnja 1970. u Zagrebu), objavljeni u zborniku pod naslovom: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji (Zagreb 1971, 352). Sav materijal u knjizi (13 referata i skraćene verzije 15 sjećanja preživjelih sudionika) raspoređen je u grupe koje obuhvaćaju priloge o društveno-političkoj situaciji u Zagrebu uoči sloma Kraljevine Jugoslavije, o NOP-u u Zagrebu u toku rata, zatim grupu radova koji obrađuju problematiku ustaško-okupatorske vlasti, a na kraju slijede izlaganja aktivnih učesnika.

God. 1977. izašla je zapažena knjiga Slave Ogrizović: Zagreb se bori (Zagreb 1977, 246). U toj je knjizi autorica sakupila sve već napisano i objavljeno, ali je tu zbirku »literarnih reportaža« nadopunila novim stranicama, od kojih je svakako najznačajniji dio posvećen spašavanju tzv. kozaračke djece u 1942. godini.³ Osim akcija, nastojala je — što joj je potpuno uspjelo — prikazati atmosferu okupiranog grada, junaštvo »običnih« građana, onih — kako i sama ističe u Pogovoru — »nepoznatih junaka koje je susretala svakog dana na ulicama«. Kronološkim redom slijedimo događaje, pratimo osobne i opće tragedije, potreseni istinom koju je uvijek nastojala istaknuti.

³ O istoj temi upozoravam i na priloge: N. Lengel-Krizman, Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske, zbornik: Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Varaždin 1976, 884—898; *ista*, Akcija spašavanja kozarske i druge djece iz ustaških logora, zbornik: Kozara u NOB, Prijedor 1980, 285—291; *Jana Koch*, Sjećanja na spašavanje djece u Zagrebu u toku 1941—1943, zbornik: Poruke NOB u brizi za djecu — Titovoj generaciji slobode, Beograd 1981, 286—290.

Dušan Korać: Narodna vlast u Zagrebu i okolici 1941—1945 (Zagreb 1978, 254) donosi niz korisnih podataka o radu i širenju mreže anti-fašističkih organizacija u Zagrebu i njegovoj okolici u toku rata. Napominjem da naslov nije adekvatan sadržaju.

Knjiga N. Lengel-Krizman: Borbeni Zagreb (Zagreb 1980, 297) rezultat je višegodišnjeg autoričinog rada i istraživanja i u njoj je predstavljen pokušaj da se dade znanstveni doprinos objektivnoj povijesnoj ocjeni političke i materijalne uloge grada Zagreba u NOB-u i socijalističkoj revoluciji.

2.

Knjiga: Zagreb 1941—1945 (Zagreb 1972, 456) u redakciji Emila Ivanca, Narcise Lengel-Krizman i Marijana Rastića sadrži šezdeset i šest sjećanja sudionika NOP-a Zagreba za vrijeme okupacije, pohranjenih u arhivu IHRPH. Mahom je riječ o dokumentaciji koja do tada u cijelosti nije bila objavljena i široj javnosti poznata, pa je stoga tiskana na inicijativu zagrebačkog Odbora za proslavu 30-godišnjice ustanka. Knjiga sadrži samo dio prikupljenih izvjava, tj. svega 1/5 materijala; dio je bio već objavljen ili u cijelosti ili samo fragmentarno i poslužio je pojedinim autorima kao jedan od osnovnih izvora za njihove radove, na što sam upozorila u jednom svom prikazu.⁴

Međutim, i dalje je najveći dio sjećanja o Zagrebu u toku rata i okupacije ipak ostao nepoznat širokoj čitalačkoj publici. Zbog toga je Odbor za proslavu 40-godišnjice ustanka i socijalističke revolucije 1980. godine prihvatio program proslave na kojem je — među ostalim — donijeta odluka da se pristupi objavljivanju Zbornika sjećanja Zagreb 1941—1945. u nekoliko svezaka. Rezultat rada imenovanog uredništva u sastavu: Anka Berus, Lutvo Ahmetović, Boris Bakrač, Antun Biber, Ivan Božičević, N. Lengel-Krizman, Mauricije Magašić, Mirko Peršen i Dragutin Plašć jest prvi objavljeni svezak (Zagreb 1982, 348) koji sadrži 49 sjećanja a ona oslikavaju političko stanje i prilike u Zagrebu. Zatim su svrstana sjećanja o radu Mjesnog komiteta i rajonskih komiteta KP, djelovanju SKOJ-a, Narodne pomoći, partijske tehnike, o dolasku »Španaca«, događajima u vezi s akcijom oslobađanja zatvorenika iz Kerestince, a završavaju sjećanjima o osnivanju i djelovanju prvih zagrebačkih partizanskih odreda. Uredništvo je završilo rad na drugom i trećem svseku, a pripremiло je materijal i za četvrti.⁵

U našoj poslijeratnoj štampi nalazimo mnoštvo članaka koji govore o razvoju NOP-a u Zagrebu u toku rata, pisanih u obliku feljtona, sjećanja preživjelih sudionika ili prigodnih napisa. Od godine 1970. naovamo osobito je na stranicama *Vjesnika* i *Večernjeg lista* počelo učestalo objavljivanje feljtona na tu temu, u pohvalnoj namjeri da se široka čitalačka javnost

⁴ N. Lengel-Krizman, Zbornik o Zagrebu 1941—1945, ČSP, 2/1973, 181—187.

⁵ U toku je priprema za objavljivanje sjećanja o omladinskom revolucionarnom pokretu u Zagrebu 1940—1945. na kojoj radi radna grupa Gradskog odbora SUBNOR-a grada Zagreba u okviru Komisije za njegovanje i razvijanje tekovina revolucije.

bolje upozna s pojedinim događajima i njihovim akterima iz ilegalne revolucionarne borbe u samom gradu. Vrijednost svih tih priloga veoma je neujednačena. Samo mali broj njih može se koristiti za bolje i svestranije upoznavanje pojedinih problema, s tim što pokazuju autorov trud i napor da prikupi i objavi nove ili manje poznate izvore (što u isto vrijeme služi i istraživačima kao korisna povijesna građa), dok veći broj, na žalost, sadrži materijal i tekstove već i prije objavljene u različitim drugim publikacijama. Treba spomenuti i to da su u oba navedena lista, npr., istodobno izlazila dva feljtona raznih autora koji su objavljivali iste izvore — po najviše sjećanja preživjelih sudionika.

J. Petričević objavio je oveći feljton u 25 nastavaka pod naslovom: Tajni front (*Večernji list*, 21. II — 22. III 1970) u kojem opisuje rad partizanskih obavještajaca u neprijateljskim vojnim jedinicama u Zagrebu. Taj prilog zaslužuje posebnu pažnju, ne samo zbog toga što radova o toj temi do tog vremena gotovo i nije bilo, već i stoga što je autor prikupio, obradio i objavio mnoga sjećanja i izjave dotad potpuno nepoznate. Iako je taj Petričevićev prilog jedan od najvrednijih i kao građa najkorisnijih, objavljen na stranicama *Večernjeg lista* od god. 1970. do danas, ipak se autoru može zamjeriti što se za taj rad nije služio i drugim sačuvanim izvorima, osobito kada je riječ o osnivanju tzv. vojnih odbora. Autoru se može zamjeriti i nesistematičnost u izlaganju, osobito u kronološkom slijedu, no sve to ne umanjuje vrijednost tog priloga i pokušaja da se prvi put ocrtaju konture obavještajne službe, prvenstveno u neprijateljskim vojnim jedinicama u Zagrebu.

Potkraj iste godine — 1970 — izlazi i feljton Bože Novaka i Vlade Stopara: Vjesnik u revoluciji (*Vjesnik*, 3—27. XII 1970). Tekst sadrži kraći pregled napredne i partijske izdavačke djelatnosti u Zagrebu od 1934. godine i historijat nastanka i razvoja ilegalnih partijskih listova, posebno *Vjesnika*, s tim da se opisuje njegovo kontinuirano izlaženje do svibnja 1945. godine. To je, zapravo, tekst koji su isti autori objavili kao Predgovor knjizi: Vjesnik jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske 1941—1945 (Zagreb 1970, I, 5—90) a jedina je bitna razlika između obaju tekstova što su bilješke iz Predgovora ukomponirane u tekst feljtona, a samo u nekim slučajevima s neznatnim skraćanjem.

U istom je listu izlazio u 15 nastavaka feljton Stipe Ugarkovića: Sjećanje na prve dane ustanka (*Vjesnik*, 15—29. V 1971) u kome je autor na osnovi svojih ranije objavljenih radova i izjava opisao rad KP na pripremama i organiziranju oružane borbe ne samo u Zagrebu, nego — što je posebno značajno — i u njegovoj najbližoj okolini, tj. na području okruga Zagreb. Kronološki, rad obuhvaća 1941. i 1942. godinu (samo djelomično 1942), a njegova je vrijednost u prikazu osnivanja i razvoja partijskih i skojevskih organizacija na tom području. Upravo zbog toga taj prilog može korisno poslužiti istraživačima jer autor, navodeći imena i akcije mnogih sudionika tih zbivanja, daje neku vrstu putokaza za svestraniju obradu početaka organiziranog otpora na tom području, dakako uz korištenje i drugih sačuvanih izvora.

V. Stopar i Josip Pavičić autori su brojnih feljtona (u 77 nastavaka) koji su počeli izlaziti u *Večernjem listu* (19/20. VI — 18/19. IX 1971) pod naslovom: Na zagrebačkoj partizanskoj fronti. Ti su feljtoni, prema riječima

autora, »prije svega susret s pojedinim borcima [. . .] susret s porodicama poginulih da bi se obnovila sjećanja«, pa je u njima objavljeno više od četrdesetak odlomaka izjava-sjećanja uz nužni komentar. Materijal je svrstan kronološkim redom (uz povremena odstupanja). Najbrojniji dio izjava odnosi se na prve ratne godine za što su autori našli najviše podataka u bogatom fondu memoarske građe i u literaturi kojom su se služili. Razdoblje 1944—1945. obrađeno je fragmentarno i nedostatno. Pažljiva analiza prezentiranog materijala pokazuje da je ta obimna građa objavljena u tim feljtonima uglavnom poznata. U svoje vrijeme ti su feljtoni naišli na znatnu pažnju čitalačke javnosti zbog čega su autori cijeli ovaj materijal — s manjim ispravkama — objavili kao posebnu knjigu pod istim naslovom (Zagreb 1976, 198).

Potkraj srpnja iste godine — 1971 — izlazio je u 32 nastavka i feljton J. Petričevića: *Nepokoreni grad* — koji s obzirom na svoj sadržaj nosi i adekvatni podnaslov »Instruktori CK u ratnom Zagrebu« (*Vjesnik*, 29, VII — 29. VIII 1971). Autor, nakon kraćeg uvoda, počinje svoj tekst dolaskom Lepe Perović u Zagreb potkraj god. 1942, kao »prvog instruktora CK«, i zatim kronološkim slijedom opisuje rad i djelovanje ostalih instruktora do svibnja 1945. godine. Pri tom se autor služio arhivskim materijalom (iz arhiva IHR.PH), i autoriziranim izjavama u posjedu autora, osobnim »arhivima« i literaturom. Koristeći se tim materijalom, autor se nije ograničio samo na opis rada pojedinih instruktora već je prilično dobro — citirajući velik broj dokumenata — prikazao političku situaciju u gradu. Sigurno da ratna korespondencija povjerenika i instruktora CK KPH predstavlja važnu građu i izvor za proučavanje NOP-a u Zagrebu i pruža veoma plastičnu sliku atmosfere i zbivanja u njemu u toku ratnih godina, što je autor dobro uočio. Povjesničari mogu da nađu niz zamjerki takvom načinu prezentiranja arhivske građe ali, sve u svemu, Petričevićev publicistički prilog predstavlja koristan doprinos rekonstrukciji zbivanja u određenom razdoblju. Treba pri tom reći da je autor u pravilu — što je za pohvalu u publicista — točno navodio izvore odakle je crpio građu za svoj rad.

U istom listu, dva mjeseca kasnije, izlazi još jedan feljton u 17 nastavaka i to M. Konjhodžića: *Ilegalne redakcije u Zagrebu* (*Vjesnik*, 1—17. XI 1971). To je odlomak iz autorova neobjavljenog opširnog rukopisa »Godina dana života Zagreba« napisanog na osnovi vlastitih sjećanja i korištenja arhivskog materijala. Inače, taj je tekst već bio objavljen u knjizi: *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji* (str. 293—307), osim što autor u tom feljtonu ne donosi korisne i šire bilješke (kojih ima u knjizi). Konjhodžić, kao iskusan novinar (prije rata bio je dopisnik *Politike* u Zagrebu), na zreo i zanimljiv način opisao je rad novinarske grupe, koja je 1942—1943. radila na izdavanju ilegalnih listova u Zagrebu, opisujući i sve one zadatke što su ih izvršavali članovi te redakcije. Pisan vrlo živo, informativno s mnoštvom detalja, duhovitih opaski, citatima iz pojedinih brojeva ilegalnih listova, Konjhodžićev tekst pruža vjerodostojnu sliku o tome kako se u gradu Zagrebu pisao, uređivao i izdavao ilegalni list, sadržajno bogat i — što je najvažnije — aktualan.

V. Stopar bio je i urednik rubrike: *Putovima revolucije*, koja je počela izlaziti u *Večernjem listu* 6. X 1971. i održala se sve do danas (izlazi je-

danput tjedno). U njoj se donose različiti tekstovi iz vremena NOB-a s područja cijele Hrvatske. Znatan je prostor posvećen pismima čitalaca koji opširno odgovaraju na pitanja urednika o pojedinim ličnostima i događajima koji se manje spominju. S pomoću te rubrike otkrilo se mnogo novih događaja i činjenica, a prema riječima urednika one se »nigdje ne broje [. . .], jer se na novosaznane detalje nadovežu 'stari', već znani, ali bez te povezujuće karike, zatim se sazna novi detalj, nova povezujuća karika, i tako se splet događaja upotpunjava, stvara se logična slika vremena, ljudi i akcija tog ratnog doba«. To je, zacijelo, najbolji odgovor na pitanje zašto ta rubrika izlazi već, evo, dvanaestu godinu.⁶

Drago Kastratović i Uroš Šoškić autori su feljtona u 15 nastavaka: *Koza-račka djeca Zagreba (Vjesnik 15—30. IV 1983)* u kojem su sintetizirali dosad poznate i novopronađene činjenice o akciji spašavanja tzv. koza-račke djece u ljetu 1942. godine. Ta velika, humana akcija predstavlja zasigurno jednu od »najneobičnijih bitaka našeg oslobodilačkog rata«; akcija u koju se postupno uključuje sve veći broj građana i angažiraju se sve ustanove koje su po svojoj funkciji bile uklopljene u rad oko interniranja te djece.

U poslijeratnom periodu, dužem od trideset pet godina, podignuti su u cijeloj zemlji mnogobrojni spomen-objekti posvećeni događajima iz povijesti radničkog pokreta, NOB-a i socijalističke revolucije s ciljem da se sačuva uspomena na povijesne događaje i ličnosti iz naše najnovije povijesti. U tom nastojanju, dakako, ni Zagreb nije izuzetak, i u njemu se nalazi (ili se bar nalazilo) više od sto obilježja, podignutih najvećim dijelom u prvim poslijeratnim godinama.

Da bi se najširi krug ljudi upoznao s tim spomen-obilježjima, Muzej grada Zagreba izdao je god. 1958. brošuru: *Spomenici i spomen-ploče u čast učesnika i događaja NOB na području Zagreba (str. 58)* čiji je autor D. Korać. Cijeli materijal podijeljen je na dva dijela: spomen-obilježja u općinama užeg područja grada (Črnomerec, Donji grad, Gornji grad, Maksimir, Medveščak, Peščenica, Susedgrad, Trešnjevka, Trnje i Zagrebačka Dubrava) i obilježja u općinama na širem području (Dugo Selo, Remetinec, Samobor, Sesvete, Velika Gorica, Zaprešić i Zelina), tj. obuhvaća osim užega gradskog i područje (tadašnjeg) kotara Zagreb. Unutar pojedinih općina navedene su ulice, odnosno sela i naselja, abecednim redom. U prvom dijelu nalaze se opisi 116, a u drugom 52, tj. ukupno 168 spomen-obilježja. Autor je za svaki objekt korektno i doslovno prenio tekst natpisa, odnosno dao osnovne podatke o umjetničkim spomenicima, poprsjima i bistama, navodeći mjesto, ime autora, dimenzije i vrstu materijala. To je bio prvi, pionirski rad o toj temi i D. Korać je tako prvi popunio prazninu koja je postojala do toga vremena kada je riječ o točnom i sistematskom evidentiranju spomen-objekata revolucionarnoga radničkog pokreta Zagreba.

Dvije godine kasnije — 1960 — M. Konjhodžić je na osnovi obimne prikupljene dokumentacije objavio knjigu: *Sjećanja u kamen uklesana — Spomenici radničkog pokreta i narodne revolucije u Hrvatskoj (Zagreb*

⁶ Opš. v.: N. Lengel-Krizman, O Zagrebu u ratu i revoluciji na stranicama *Vjesnika i Večernjeg lista*, ČSP, 3/1974, 163—169.

1960, 301). U Hrvatskoj je do tog vremena bilo evidentirano oko 2700 spomenika, spomen-obilježja i ostalih objekata; međutim, u knjizi nije se mogla štampati sva prikupljena građa zbog preopširnosti, već su obrađeni, uglavnom, značajniji objekti, čiji tekst sadrži povijesne činjenice i oni umjetnički spomenici za koje se uspjelo naći točne podatke.

Što se tiče spomen-obilježja u Zagrebu (283—299), autor ih je — s obzirom na sadržaj — podijelio na nekoliko grupa: spomen-ploče o djelovanju KPJ(KPH) 1919—1945, ukupno 19; spomen-ploče kojima su obilježena mjesta pogibije komunista u okršaju s policijama u vremenu od 1931. do 1945. godine, ukupno 17; spomen-ploče na zgradama gdje su se rodili, živjeli i djelovali istaknuti revolucionari, ukupno 8; spomen-obilježja na zgradama u kojima su bili zatvori i tajna mučilišta u toku okupacije — 3, odnosno mjesta strijeljanja, vješanja i zajedničkih masovnih grobnica. Posebnu grupu čine umjetnički spomenici, biste i poprsja i na kraju slijedi djelomičan popis spomen-ploča palim borcima i žrtvama terora, postavljenih u pojedinim tvornicama, ustanovama, fakultetima, srednjim i ostalim školama.

Stipe Ugarković i Ivan Očak autori su knjige: Zagreb grad heroj, Spomen-obilježja revoluciji (Zagreb 1979, 390). I u njoj je materijal podijeljen po gradskim općinama (ukupno deset), a unutar svake od njih izlaže se abecednim redom. Na kraju knjige su popisi ulica i trgova (353—356), škola (359—360) i mjesnih zajednica (363—364) koje nose imena boraca NOB-a ili nazive povezane s revolucionarnim pokretom, a zatim slijedi indeks imena (367—390). Bez obzira na pojedine faktografske netočnosti koje su promakle autorima, ta je edicija dosad jedina koja je u najvećoj mjeri sintetizirala sve podatke kojima se Zagreb nastojao odužiti revolucionarima (a i događajima) iz povijesti radničkog pokreta, NOB-a i socijalističke revolucije.⁷

3.

Izvorna građa različite provenijencije za proučavanje te teme vrlo je raznovrsna i opširna. S obzirom na sadržaj i porijeklo, ta je građa pohranjena u različitim arhivskim ustanovama, sistematizirana u mnogobrojnim fondovima i zbirkama. Glavnina tih fondova (npr. CK KPH, Mjesnog komiteta KPH za Zagreb, Povjerenstva CK u Zagrebu, odnosno Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku i oblast Zagreb, OK KPH Zagreb, Mjesni NOO Zagreb; fond AFŽ, SKOJ, JNOF, Obavještajne službe; Zbirka neprijateljske građe; Leci; Zbirka periodike i Memoarske građe i dr.) nalazi se u arhivu IHRPH, a ostale skupine u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Historijskom arhivu Zagreba, Arhivu Gradskog komiteta SKH Zagreb i Instituta za savremenu istoriju u Beogradu. Osim spomenute građe istraživačima stoji na raspolaganju i velik dio objavljene arhivske građe, štampe iz vremena rata i poslijeratne.

⁷ *Ista*, Knjige o spomen-obilježjima u Zagrebu, ČSP, 1/198, 236—239.